

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТИ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Інна Мисан

(Переяслав-Хмельницький, Україна)

Статтю присвячено аналізу тих небагатьох в науці психолінгвістичних досліджень фразеологічних одиниць, які репрезентують опис функціонування у висловлюваннях людини фразеологічних виразів як оперативних мовленнєвих (психолінгвістичних) одиниць, певних блоків сприймання і породження мовлення.

Ключові слова: соціальні комунікації, фразеологічні одиниці, комунікаційні процеси, мовленнєві одиниці, сприймання мовлення, міжособистісна комунікація, відтворення фразеологізмів, розуміння фразеологізмів.

Статья посвящена анализу тех немногих в науке психолингвистических исследований фразеологических единиц, которые репрезентируют описание функционирования в высказываниях человека фразеологических выражений как оперативных речевых (психолингвистических) единиц, определенных блоков восприятия и порождения речи.

Ключевые слова: социальные коммуникации, фразеологические единицы, коммуникационные процессы, речевые единицы, восприятие речи, межличностная коммуникация, воспроизведение фразеологизмов, понимание фразеологизмов.

Article analyzes the few psycholinguistic researches of phraseological units that appear in science, describe the

functioning in human utterances the idiomatic expressions as operational speech (psycholinguistic) units, some blocks of perception and speech production.

Key words: *social communication, phraseological units, communication processes, speech units, speech perception, interpersonal communication, reproduction of phraseologisms, understanding of phraseologisms.*

Постановка проблеми. Фразеологічні одиниці – це складні семантичні комплекси, процеси сприймання і породження яких значно відрізняються від відповідних процесів вільних словосполучень і слів. Проте, незважаючи на психолінгвістичне походження і досить динамічне соціальне функціонування фразеологічних одиниць (далі – ФО) у мовленні, ці оперативні мовленнєві одиниці залишаються до цих пір малодослідженою проблемою таких галузей знань, як психолінгвістика і соціальні комунікації. Фразеологізми вивчаються традиційно в мовознавчому аспекті, але не як явище реальної міжособистісної комунікації. Саме тому вони не стають об’єктом і предметом широких психолінгвістичних досліджень, хоча деякі науковці актуалізують питання детальнішого вивчення фразеологічних одиниць у межах психолінгвістики і соціальних комунікацій, порівняно з тим, як це робиться зараз.

Актуальність дослідження. Фразеологічні одиниці належать до засобів соціальної комунікації суб’єктів, якій переважно притаманний побутовий мовний стиль. Використані під час міжособистісної взаємодії фразеологізми надають мовленню кожної людини особливої влучності, точності, виразності, образності, національного колориту. Вживані фразеологічні звороти в делікатній формі відтворюють негативні риси характеру людини, її життєвий уклад, національні традиції, утілюють його історію.

Ємкість і лаконічність фразеологічних виразів дозволяють виразити найскладніший смисл стисло, дотепно, доречно, економно, точно, дохідливо й переконливо.

Отже, фразеологізовані структури (ФС), пов'язані з ментальною, інтелектуальною, емоційною сферою життя людини, відображають фактичну мовленнєву поведінку людини і націлені на реалізацію потреб мовця як комуніканта.

Саме тому вивчення специфікації функціонування ФО в мовленні є проблемою сьогодення як психолінгвістики, так і соціальних комунікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченню фразеологізмів присвятили свої праці такі відомі вітчизняні й зарубіжні вчені, як Л.Г. Авксентьєв, В.А. Архангельський, Н.Д. Бабич, Ш. Баллі, Л.І. Батюк, Н.О. Батюк, І.О. Бодуен де Куртене, Л.А. Булаховський, В.В. Виноградов, С.Г. Гаврина, В. Даль, М.Т. Демський, О.І. Єфімова, В.П. Жуков, Г.П. Їжакевич, А.П. Коваль, М.П. Коломієць, О.В. Куніна, Б.О. Ларін, Ю.В. Лисенко, Є.Д. Поливанова, О.О. Потебня, Є.С. Регушевський, В.В. Різун, Л.Г. Скрипник, Г.М. Удовиченко, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, Ф.Ф. Фортунатов, І.Г. Чередниченко, М.М. Шанський, О.О. Шахматов, Л.Ю. Шевченко, Л.В. Щерба та ін.

Психолінгвістичний аспект функціонування фразеологізмів у мовленні представлений, в основному, у сучасній науці малочисельними працями зарубіжних дослідників, таких як Р. Гіббс, Дж. Данбар, Дж. Ейтчїсон, О.О. Залевська, В. Левелт, О.С. Шуміліна, В. Швейгерт, Д. Свінні та ін.

Більшою кількістю цих робіт представлена проблематика сприймання ідіом. Питання використання ідіом в усному і писемному мовленні індивіда представлені в науковій літературі в обмеженій кількості (Дж. Ейтчїсон, В. Левелт та ін.).

Російський психолінгвіст О.О. Залевська, вивчаючи особливості ідентифікації фразеологізмів, виокремила існуючі в сучасній науці пріоритетні напрямки психолінгвістичного дослідження функціонування фразеологічних одиниць у мовленні (лексиконі) людини. Це передусім такі, що пов'язані з відповіддю на запитання, чи зберігаються ідіоми в спеціальному «відділі» (схові) лексикону, чи функціонують на кшталт специфічних (довгих) лексичних одиниць. Інший напрямок пошуків присвячено спробам з'ясувати, який шлях «прочитання» ідіоми індивід вибирає першим: буквальний чи переносний. Вивчаються питання, розкладаються чи не розкладаються фразеологізми на складові частини в процесах їх розуміння (сприйняття). З'ясовуються ті базові когнітивні процеси, які обумовлюють розуміння ідіом. Досліджуються різноманітні стратегії й опори, що використовуються в процесах розуміння фразеологічних одиниць [3].

Отже, **мета статті** полягає у висвітленні питань психолінгвістичних і соціальних аспектів ролі фразеологізмів у міжособистісних комунікаційних процесах.

Виклад основного матеріалу. Ідіоми розглядаються в якості стійких, притаманних лише певній мові виразів, що, незалежно від значення слів у них, передають єдине поняття [5]. Ідіоми трактуються і як відхилення від семантично зумовленого зв'язку між компонентами певної мовної одиниці (словосполученням) і її змістом: у міру віддалення від історично первинного значення компонентів словосполучення, що зумовило утворення ідіоми, наявність зв'язку між формою і змістом стає все більш непрозорим, затемненим [11].

М.Л. Ковшова провела асоціативний експеримент зі словом-компонентом *хліб* у складі фразеологізмів як репрезентантом найголовнішого символу російської культури. Спираючись на лінгвокультурологічний підхід,

автор вважає, що мова сприяє збереженню і трансляції культурних смислів, а мета культурологічного дослідження полягає у виявленні способів і засобів утілення культури в зміст мовних знаків. Особливим полем для лінгвокультурології є фразеологічний склад мови, і це не випадково, адже «... фразеологізми – вербальні знаки з культурною пам'яттю; «сліди» культури зафіксовані в образах фразеологізмів; у їхню мовну семантику «вплетена» семантика культурна, у тому числі й символічні смисли культури [4, с. 165]».

Психолінгвістичне дослідження фразеологізмів М.Л. Ковшової базується на припущенні, що окремі слова-компоненти фразеологізмів є символами, будучи іменами символів-реалій, наділеними особливим смислом у культурі. У цьому випадкові, на думку авторки, фразеологізм не тільки образно описує те, що відбувається у світі, а й передає символічний зміст, який «надбудовується» над семантикою одиниць природної мови і створює їхню символічну семантику, адже слова-символи транслюють особливе, у трактуванні Є.Ф. Тарасова, «соціально сконструйоване значення [8]».

Цей асоціативний експеримент засвідчив, що *хліб* дійсно втілює головні для цієї культури символічні смисли, підтверджує культурну значимість як самої реалії *хліб*, так і відповідної лексеми [4].

О.С. Шумиліна виявила й описала стратегії і засади, що використовуються в умовах навчальної двомовності носіями російської мови при ідентифікації дієслівних одиниць у фразеологізмах англійської мови з мови із соматичними компонентами. Зіставивши матеріали із проведеного нею експерименту з результатами дослідження особливостей ідентифікації словесних новоутворень рідної (російської) мови, дослідниця зробила такі узагальнення.

При ідентифікації іншомовного фразеологізму в експериментальних умовах індивід усвідомлено або

мимоволі спирається на значення тих компонентів, які входять до складу фразеологізму, але сприймаються (пізнаються) як окремі слова й супроводжуються одночасною актуалізацією стійких асоціативних зв'язків із рідною мовою.

Установлені раніше стратегії ідентифікації неологізмів рідної мови мають універсальний характер, вони проявляються і в розумінні (сприйнятті) іншомовних фразеологізмів, хоча міра актуальності стратегій є іншою. О.С. Шумиліна виявила стратегії, що є специфічними саме для ідентифікації фразеологічних одиниць: стратегії контекстуальної субституції, ідентифікації від протилежного, десимволізації, міжмовної координації, компонентного розчленування, компонентної заміни, буквалізації (безпосереднього) значення. Найбільш актуальними для досліджуваних одиниць і умов з названих універсальних стратегій виявилися мотивувальна стратегія, стратегії прямої дефініції, категоризації, а із числа специфічних для фразеології – ідентифікація від протилежного і міжмовна координація [9; 10].

Психолінгвістичний підхід до опису фразеологічних одиниць використовує А.А. Степанова в експериментальному дослідженні, присвяченому встановленню особливостей породження фразеологічних одиниць у мовленні, типам їх можливих редуцій і трансформацій та стратегій продукування. Фразеологічними одиницями вона називає пару «стимул-реакція», на основі якої відтворюється відповідна ФО, зазначаючи, що такі пари можуть являти собою неузгоджене словосполучення (*чудеса – решето*) або трансформовану ФО. Трансформація використовується для позначення будь-якої модифікації ФО як закріпленої в словниках, так і випадкової, викликаної помилкою або умисним стилістичним перетворенням, і визначається експериментатором як будь-яка зміна канонічної форми ФО, а редуція – як скорочення компонентного складу.

Були відібрані 3074 асоціативні пари, що актуалізують ФО і моделюють усереднену мовну свідомість носіїв російської мови. Вербалізовані ключові компоненти ФО були названі семантичними опорами, яких, як вважає А.А. Степанова, достатньо носієві мови, аби сприйняти відповідну ФО. Компоненти актуалізують зміст ФО, як передбачає дослідниця, зберігає їх у мовній свідомості носіїв мови. Семантичні опори можуть бути як сильно, так і слабо ідіоматизованими компонентами. Якщо сильно, то для експлікації ФО достатньо лише однієї семантичної опори (*байдики, денно*), а якщо слабо ідеоматизована, для актуалізації ФО необхідна, як мінімум, пара таких компонентів (*голка – сіно*).

У результаті суцільної вибірки із РАС (а цей словник відображає мовну свідомість сучасних носіїв мови), робимо висновок, що ФО, представлені в ньому, є актуальними для росіян. Науковець розділила ФО на дві групи залежно від того, чи «добудовує» реакція стимул до ФО, чи ФО є частиною асоціативної пари: задана у вигляді стимула або отримана у вигляді реакції (*одружитися → вийти заміж*).

Результати дослідження доводять, що в більшості випадків при продукуванні ФО актуалізуються лише ключові компоненти, тобто, відбувається редукція компонентного складу. Такі компоненти названі семантичними опорами, ключовими компонентами ФО, які раніше від інших актуалізуються при породженні ФО, озвучуючи її образ, і є достатніми для сприймання ФО носіями рідної мови. При продукуванні ФО актуалізуються частотні для словосполучень рідної мови структурні типи незалежно від структури самої ФО. Таким чином, дослідниця підсумовує: первинним є озвніщення образу ФО, які, вірогідно, саме у вигляді образів зберігаються в мовній свідомості носіїв мови, а граматики вторинна, тому часто актуалізуються

частотні структурні типи російської мови, а не відтворюється структура ФО при її породженні.

Психолінгвістична проблематика сприймання і продукування стійких виразів, висвітлена в іноземній літературі, аналізувалася А.А. Степановою. Авторка зазначає, що до стійких виразів у зарубіжному науковому досвіді традиційно відносять такі: ідіоми, фразові дієслова, колокації, прислів'я і приказки, тобто, вирази з різним ступенем стійкості, які використовуються для широкого спектра стандартизованих словосполучень, що допускають мінімальну варіативність компонентів.

Дослідниця, як позитивний внесок зарубіжних учених, відзначає їхнє припущення про вірогідний запуск додаткових процесів, які розкривають переносне значення висловлювань[7, с. 355-357].

Теоретичний інтерес для науки становить психолінгвістичне дослідження Н.В. Дмитрюка щодо фразеологічного сомантикона як відображення архетипів мовної свідомості етноса. На прикладі опису й порівняльно-зіставного аналізу російської і казахської соматичної фразеології в дослідженні цього автора розглядається специфіка культури, менталітету і національної психології етносу.

Розпочатий аналіз, як і будь-яке культурологічне і крос-культурне дослідження, слугує поглибленню знайомства з історією, традиціями, особливостями життя лінгвокультурних спільнот, вивченню особливостей їх національного характеру.

Теоретичний інтерес цього дослідження виявляється в тому, що воно дозволяє на конкретному матеріалі фразеології створити методику опису фразеологізмів із подальшою реконструкцією архетипів мовної свідомості цих етносів та історично зумовлених особливостей їхньої національної мовної картини світу.

Соматичний пласт фразеології дослідник вважає мовною універсалією, що міститься не тільки у співставлених них мовах, а й у багатьох мовах світу, це пояснюється відомою егоцентричністю людини. В образному змісті фразеологізмів утілені деякі уявлення людини про саму себе, за їх допомогою можна частково розкрити і зрозуміти національний «дух» народу. Втілення цього коду в архетипах мовної свідомості, представлених через призму фразеологічного фонду мови, виявляється багато в чому детермінованим національною культурою.

Н.В. Дмитрюк доводить, що кожна національно-мовна спільнота сприймає і відтворює дійсність під впливом традиційних культурно-національних установок, звичаїв, досвіду і створює власну мовну картину світу. Особливу роль у передачі культурно-національної самосвідомості відіграє фразеологічний фонд мови. В її образному змісті відбувається кумуляція культурно-національного світобачення. Наявність зв'язку образного змісту ФО зі стереотипами й еталонами національної культури дає можливість авторові говорити про самі фразеологізми як про «культурні стереотипи». Володіючи в кожному окремому випадку певним конотативним фоном, фразеологічні одиниці відтворюють характерологічні, особливі риси менталітету, притаманні лише даному етносу [2].

Психолінгвістичний аспект використання речень фразеологізованої структури як синтаксичного засобу буденного спілкування описує у своєму дослідженні А.В. Величко. Вона зазначає, що фатична функція ФС реалізується як вираження суб'єктивної модальності, а роль ФС виявляється у продукуванні того або іншого конкретного значення суб'єктивної модальності. Використовуючи висловлювання суб'єктивної модальності, мовець може правильно, природно, повноцінно брати участь у мовленнєвому спілкуванні, реалізувати себе як комуніканта.

На цій підставі дослідниця вважає фразеологізовані синтаксичні структури особливим комунікативним типом речень, пропонує їх семантичну класифікацію, яка враховує узагальнені значення суб'єктивної модальності, що є семантичними універсалами, а тому зрозумілими, легко засвоюваними.

У запропонованій класифікації вона виділяє шість семантичних груп ФС, що виражають: 1) оцінку, надають характеристику (*Усім пирогам пиріг!*); 2) погодження, прийняття або заперечення (*Їхати так їхати*); 3) модальне значення: а) необхідність (*Як не піти*), б) доцільність (*Ні щоб нам йому подзвонити*), в) непотрібність (*Не сидіти тут до вечора*), г) неможливість (*Де мені це запам'ятати*); 4) обмеженість, єдиність, багатозначність (*Йому б тільки розважатися*); 5) акцентування (*Вже хто-хто, а Ілля добре знає північ*); 6) значення логічної обумовленості (*Робота роботою, а відпочивати також потрібно*) [1, с. 234-236].

А.К. Новікова розглядає фразеологічні засоби мови не тільки у вербальній, а й у ширшій семіотичній перспективі, з погляду «ззовні», з погляду реальної комунікації людей. Такий дослідницький підхід учена вважає можливим і здійсненним. Розглядаючи фразеологію з позиції невербального спілкування, дослідниця аналізує її в понятті комунікативного простору, оскільки усна комунікація передбачає не просто акустичну, а акустично-візуальну перцепцію, вона доконується і сприймається одночасно на трьох каналах зв'язку: вербальному, паравербальному і невербальному. Отже, говорячи інакше, дослідниця визначає мовленнєву поведінку людей як продукування і сприймання лінгвальних сегментів, оформлених в артикуляційному, інтонаційному, просодичному та інших аспектах, що співіснують і взаємодіють із жестами, мімікою, позами і дистанціями, які займають співрозмовники щодо один одного.

А.К. Новікова пропонує два дослідницьких шляхи: вивчення акустичних властивостей фразеології (усної) і аналіз фразеології як складової мовленнєвої поведінки, що означає вивчення фразеології в ряду різнорідних семіотичних засобів міжособистісного спілкування. Ці шляхи вона об'єднує в понятті «комунікативний простір». Авторка зазначає, що змістовий потенціал повідомлення в мовленнєво-поведінкових актах не стільки вербалізується (словами, фразеологізмами, стійкими словесними формулами), скільки семіотизується, тим самим ФО виявляються поставленими в один функціональний ряд із такими засобами, як, наприклад, паузи, жести, дистанція та ін. Це характерне для жестових фразеологізмів (*махнути рукою, стояти з протягнутою рукою, держати дулю в кармані*), які виникли на основі жестів і мають значення, вивідне від значення жестів. Вона також зауважує, що одиниці жестово-мімічного мовлення близькі до фразеологічних за такими ознаками: 1) віднесеність до емоційного, експресивного спілкування; 2) велика невизначеність значення (одиниця жестово-мімічного мовлення окреслює певну дифузну галузь емоцій, що нею позначаються). З огляду на семантику, перехід від одиниці жестово-мімічного мовлення до фразеологізму, мотивованого відповідним значимим жестом або мімічним рухом, дослідниця розглядає як різні прояви знаковості. У теорії невербального компонента фразеології вчена переконує, що вивчати мовленнєву поведінку (і навчати їй) необхідно в ситуаціях живого спілкування, піддаючи аналізу не тільки мовну сторону мовлення, а й самі мовленнєві події, які побудовані на взаємодії вербальних і невербальних засобах спілкування [6, с. 40-43].

Висновки. Найбільш розповсюдженою, навіть універсальною сферою соціальної комунікації індивідів є побутова, якій відповідає буденна свідомість і типове мовленнєве спілкування. Мовним матеріалом, специфічним

для цієї сфери спілкування, є фразеологізми. Вони властиві саме усному (а не письмову) мовленню, тому, передусім, мають досліджуватися у психолінгвістичному та соціально-комунікаційному аспектах, що сприятиме встановленню закономірностей уживання фразеологічних зворотів, підвищенню образності, влучності, точності, доречності і культури мовлення в цілому носіїв української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Величко А.В. Синтаксические средства обыденного общения. Предложения фразеологизированной структуры / А.В. Величко // Жизнь языка в культуре и социуме-3: Материалы конференции, 20-21 апреля 2012г. / Ред. коллегия: Е.Ф. Тарасов, Н.Ф. Уфимцева, В.П. Синячкин. – М.: Изд-во «Эйдос», 2012. – С. 234-236.
2. Дмитриук Н.В. Фразеологический соматикон как отражение архетипов языкового сознания этноса / Н.В. Дмитриук // Вопросы психолингвистики. – № 10. – 2009. – С. 30-33.
3. Залевская А.А. Введение в психолингвистику : [учеб. особ.] / Александра Александровна Залевская. – [2 изд., испр. и доп.]. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2007. – 560 с.
4. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический анализ и ассоциативный эксперимент во взаимодействии: на примере фразеологизмов со словом-компонентом *хлеб* / М.Л. Ковшова // Вопросы психолингвистики. – № 2(12). – 2010. – 165-176.
5. Нечволот Л.І. Словник іншомовних слів / Любов Іванівна Нечволот. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 768 с.
6. Новикова А.К. К вопросу о невербальном компоненте фразеологии / А.К. Новикова // Жизнь языка в культуре и социуме-3: Материалы конференции, 20-21 апреля 2012г. / Ред. коллегия: Е.Ф. Тарасов, Н.Ф. Уфимцева, В.П. Синячкин. – М.: Изд-во «Эйдос», 2012. – С. 40-43.

7. Степанова А.А. К вопросу о процессах производства и восприятия устойчивых выражений / А.А. Степанова // Жизнь языка в культуре и социуме-3: Материалы конференции, 20-21 апреля 2012г. / Ред. коллегия: Е.Ф. Тарасов, Н.Ф. Уфимцева, В.П. Синячкин. – М.: Изд-во «Эйдос», 2012. – С. 355-357.
8. Тарасов Е.Ф. Социальные аспекты формирования языкового сознания / Е.Ф. Тарасов // Психолингвистика в XXI веке: результаты, проблемы, перспективы. XVI Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. – М.: Эйдос, 2009. – С. 51-56.
9. Шумилина О.С. Модели переработки идиом носителями языка и их экспериментальная проверка / О.С. Шумилина // Актуальные проблемы психолингвистики: слово и текст. – Тверь, 1996. – С. 43–51.
10. Шумилина О.С. Стратегии идентификации иноязычных фразеологических единиц (на материале английских глагольных фразеологизмов с соматическими компонентами) : Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Тверь, 1997. – 16 с.
11. Dunbar G. The cognitive lexicon. – Tübingen: Narr, 1991.

УДК 81'23

**ALEXANDER ROMANOVICH LURIA (1902-1977)
AND THE MICROGENETIC APPROACH TO THE
DIAGNOSIS AND REHABILITATION OF TBI
PATIENTS SUMMARY**

**Maria Pačalska
(Cracow, Poland)**

Олександр Романович Лурія (1902-1977), російський психолог і невропатолог, визнаний у всьому світі як один